

1936-38Ի ԴԵՐՍԻՄԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

rubenmelk@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1923ին հռչակուած Թուրքիայի Հանրապետութիւնը մեծապէս շարունակեց Օսմանեան Կայսրութեան որդեգրած ցեղասպան եւ միատարրութեան ձգտող քաղաքականութիւնը, որը տարածուեց ինչպէս ոչ-մուսուլմանների (հայեր, յոյներ, հրեաներ, ասորիներ), այնպէս էլ մի շարք մուսուլման ժողովուրդների (քրդեր, զազաներ, չերքեզներ) նկատմամբ: Այդ քաղաքականութիւնը միքանի կարեւոր դրուագներ ունի, որոնցից է 1936-38ի Դերսիմ Նահանգում տեղի ունեցած դէպքերը եւ մասնաւորապէս՝ այնտեղի բնակչութեան կոտորածն ու տեղահանումը: Յօդուածում ներկայացուած է Դերսիմի ցեղասպանութեան հայկական ուղղութիւնը: Փաստերի, վկայութիւնների հիման վրայ ի ցոյց է դրուում, որ 1915ից յետոյ Թուրքիայում պահպանուած հայութեան մի որոշակի խումբ՝ դերսիմահայերը, արդէն 1937-38ին ենթարկուեցին յստակ, ծրագրուած եւ իրականացուած ցեղասպանութեան: Այս թեմայի ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է յատկապէս Օսմանեան Կայսրութեան եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան պետական քաղաքականութեան շարունակականութիւնը ապացուցելու եւ վեր հանելու տեսանկիւնից:

Ներկայումս Թուրքիայի տարածքում գտնուող Դերսիմը տարբեր ժամանակաշրջաններում իւրայատուկ տեղ է զբաղեցրել ինչպէս հայերի, այնպէս էլ այդ տարածքներում հաստատուած զազաների, քրդերի համար: Դերսիմը գտնուում է, Հայկական Լեռնաշխարհի Եփրատ, Քղի, Արածանի գետերի եւ Շաղագոմքի (Օւաջըղ) դաշտի միջեւ: Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի, Դերսիմը բազմիցս է դարձել ըմբոստների եւ հալածեալների ապաստարան: Կան տարածուած աւանդազրոյցներ եւ կարծիքներ, որ հենց այդ լեռնոտ գաւառում է ապաստանել հայերի մի խումբ, որը Դ. դարում չի ընդունել քրիստոնէութիւն եւ մնացել է հին հայկական հաւատքին: Զարմանալի է, որ Ի. դարի սկզբին

անգամ տեղի զագաները յիշում են, որ իրենց նախնիները եղել են հեթանոս հայեր, անգամ գիտեն հեթանոսական պաշտամունքի վայրերը (օրինակ՝ Անահիտի մեհեանը) եւ այն որ այդ կառոյցները աւերել են հենց հայերը՝ քրիստոնէութիւն տարածելու ժամանակ¹: Աւելի ուշ՝ պաւլիկեան եւ թոնդրակեան շարժումների ժամանակ նոյնպէս, Դերսիմը ծառայել է ապաստարան այդ գաղափարների հետեւորդների համար: Հայ-քրդական յարաբերութիւնների ուսումնասիրողներից Կարօ Սասունին անդրադառնալով Դերսիմում աղանդաւոր հայերի ապաստանելու խնդրին՝ նշում է. *«Կասկածներ կան որ տերսիմցիները թոնդրակեցիներու կամ անոնց նախորդներու մէկ մասն են հոտ մնացած»*²: Այս նոյն խնդրին է անդրադարձել նաեւ Նիկողայոս Ադոնցը Դերսիմի հայ բնակչութեան մի մասին անուանելով «հայկական պաւլիկեանութեան հետեւորդներ». *«Դերսիմի բարձունքները յարակից տեղավայրերով այս աղանդաւորների յենակէտն էին... Պաւլիկեան աղանդաւորները գրաւում էին ճիշտ այն տերիտորիան, որը Դերսիմի լեռնային շրջանից տարածում էր մինչեւ Խարբերդ...»*³: Ապա խօսելով Դերսիմում ապաստանած հայ աղանդաւորների յետագայ ճակատագրի մասին՝ նշում է. *«Բիզանդիայի ճնշման տակ նրանց մի մասը միացաւ պաշտօնական եկեղեցուն... Միւս կէտը տեղի տուեց իսլամի ազդեցութեանը... Բիզանդական եկեղեցու նկատմամբ տաճած իրենց մոլեռանդ ատելութեան մէջ պաւլիկեանները, չցանկանալով ճանաչել նրա գերիշխանութիւնը գերադասեցին ընդունել իսլամը...»*⁴:

Յայտնի է նաեւ, որ Դերսիմի քրիստոնէայ հայերը տարբեր ժամանակներում եւ տարբեր պատճառներով կրօնափոխ են եղել ընդունելով մահմեդականութիւնը, սակայն այս գործընթացն ունի որոշակի առանձնայատկութիւններ: Նախ հարկ է նկատել, որ բացի հայ բնիկներից, Դերսիմում բնակութիւն են հաստատել նաեւ զագաներ, քրդեր, որոնց շրջանում բաւական տարածուած է ալեւիականութիւնը, ինչը ենթադրում է հանդուրժողականութիւն՝ այլակրօնների նկատմամբ: Կրօնա-դաւանանքային այս պատկանելութիւնը զգալիօրէն տարբերել է ալեւի զագաներին՝ կայսրութեան միւս շրջանների մուսուլմաններից, որոնց մօտ յաճախ գերիշխել է կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ այլամերժութիւնը: Դերսիմում բնակուող, կամ տարբեր դարերում

այնտեղ տեղափոխուած հայերը կրօնափոխութեան դէպքում, փաստօրէն, ընդունել են ալեւիականութիւն: Դերսիմցի հայերի կրօնափոխութեան, աւելի որոշակի՝ ալեւիականութեան անցնելու կարեւոր շրջան է ԺԷ. դարի սկիզբը, երբ յատկապէս ջալալիների ապստամբութեան եւ կոտորածների պատճառով որոշակի թուով հայեր կրօնափոխ են լինում⁵: Ալեւիականութիւնը նաեւ հնարաւորութիւն էր տալիս կտրականապէս չխուսափել ընդունել եւ յայտարարել իրենց իրական էթնիկ պատկանելութեան՝ հայ լինելու մասին: Եւ առաւելապէս հենց այս հանգամանքով է պայմանաւորուած այն, որ դարերի ընթացքում առարկայական ու ենթակայական պատճառներով իրենց հայկական ակունքներից հեռացած, ընդհանուր «դերսիմեան ինքնութիւն» ձեռք բերած էթնիկ հայերը նախ իրենք չէին խուսափում ընդունել իրենց հայկական ծագումը եւ երկրորդ՝ նրանց շրջապատը նոյնպէս աւելի հանդուրժողական էր մօտենում այդ հարցին: Դարերի ընթացքում, նաեւ որոշակի իրողութիւնների հետեւանքով կրօնափոխուած հայերը հետզհետէ աւելի են հեռանում հայկական նկարագրից եւ տարրալուծում ալեւի-զզըլբաշ-զազա ինքնութեան մէջ, սակայն պահպանում յիշողութիւն՝ իրենց ծագման մասին, նաեւ՝ կրօնական, լեզուական, կենցաղային որոշակի բաղադրիչներ:

Դերսիմի բնակչութեան մի մասի հայկական ծագում ունենալու հարցը տարբեր ժամանակներում գրաւել է ուսումնասիրողներին, եւ այդ մասին պահպանուել են մի շարք վկայութիւններ: Այսպէս, Արշակ Ալպոյաճեանը անդրադառնալով զզըլբաշների ծագմանը, նշում է. *«Գզըլպաշները՝ աղանդաւորներ են, որոնց մէկ մասը վաղեմի հայեր եղած են»*⁶: Հայրենիք ամսագրում Թափառական կեղծանունով հանդէս եկած ազգագրագետ եւ ծագումով դերսիմցի Գէորգ Հալաջեանը գրում է. *«Տերսիմը հայկական ծագում ունի եւ բնակիչները նախկին հայեր են, որ զանազան արշաւանքներու եւ վարչաձեւերու փոփոխութեանց հետեւանքով իսլամութիւնը կամ ալեւիութիւնը ընդունելով հանդերձ, կը պահեն իրենց հայկական ծագումն ու քրիստոնէական սովորութիւնները»*⁷: 1911ին անգլիացի սպայ Լ. Մ. Միլը այցելում է Դերսիմ եւ պատրաստում զեկոյց՝ «Այցելութիւն Դերսիմ» վերնագրով, որտեղ խօսելով դերսիմցիների ծագման մասին՝ նշում է, որ իր լսած տեղեկութեան համաձայն նրանք էթնիկ հայեր են⁸: Նոյն զեկոյցում շեշտւում է Դերսիմում հայկական քրիստոնէական յուշարձանների գոյութեան փաստը.

անգլիացի զինուորականը փոխանցում է տեղացիների հետ գրոյցը, թե՛ «65 տարի առաջ (այսինքն՝ 1840ականներին - Ռ.Մ.) Դերսիմի բոլոր շրջաններում հայեր էին ապրում եւ Դերսիմում կար 136 եկեղեցի ու 4 վանք»⁹։ Ի դեպ, այդ վանքերից առանձնացում է յատկապէս Սուրբ Կարապետի յայտնի վանքը, որի դիրքը եւ գոյութիւնը, ըստ սպայի, խօսում է հայկական գերակայ ներկայութեան մասին¹⁰։

Ի վերջոյ, հենց իրենք՝ Դերսիմի գազա ալեիները, շատ յաճախ չեն մերժում իրենց հայկական ծագումը ինչպէս անցեալում¹¹, այնպէս էլ ներկայումս։ Ժամանակակից Հայաստանում եւս ալեիների ու հայ-ալեիական շփումների մասին հետազոտութիւններ են կատարուել։ Վարդան Յարութիւնեանը իմի բերելով տարբեր ժամանակաշրջանների հայ ուսումնասիրողների հետազոտութիւնները՝ ալեիների եւ մասնաւորապէս դերսիմցի ալեիների հայկական ծագման մասին, գալիս է հետեւեալ եզրայանգման. «*Այնուամենայնիւ, ուսումնասիրելով վերոնշեալ նիւթերը, ակներեւ է դառնում, որ ալեիների՝ որպէս կրօնական համայնք ձեւաւորման, ինչպէս նաեւ յետագայում համայնքի մեծացման հարցում մեծ է հայկական տարրի ներգործութիւնը*»¹²։

Դերսիմի աշխարհագրական լեռնոտ դիրքը ազդել է նաեւ այնտեղի բնակչութեան հոգեկերտութեան վրայ. ըմբոստութիւնը, խիզախութիւնը, ինչպէս նաեւ կրօնական հանդուրժողականութիւնը լայն տարածում են գտել այդ տարածքում։ Դերսիմում Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան հաստատումից յետոյ էլ այնտեղ պահպանուել է կիսանկախ վիճակ եւ պետական իշխանութիւնը լիակատար չի գործել՝ բախուելով նաեւ ցեղապետական (աշիրէթային) համակարգին։

Դերսիմի կիսանկախ եւ անհանգիստ վիճակը օսմանեան իշխանութիւնների համար տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել է մտահոգութեան առարկայ եւ ստիպել որոշակի գործողութիւններ կատարել։ Դրանք յատկապէս սկսեցին ցայտուն դրսեւորուել ԺԹ. դարում։ Առաջին ռազմական որոշակի գործողութիւնը Դերսիմում՝ օսմանեան իշխանութիւնները իրականացրել են 1830ականներին¹³։ Անյաջող այդ փորձից յետոյ օսմանեան իշխանութիւնները ձեռնարկում են Դերսիմի

հանդարտեցմանը միտուած քայլեր 1850ականների սկզբին՝ Ղրիմի Պատերազմից առաջ եւ օսմանեան բանակը դաժան հաշուէյարդար է տեսնում Դերսիմի խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ¹⁴: Արդէն Ղրիմի Պատերազմից յետոյ ձեռնարկուած միւս փորձը՝ ծնկի բերել ապստամբած Դերսիմը, կրկին մատնուում է անյաջողութեան եւ թուրքական բանակը կարողանում է արձանագրել լոկ ժամանակաւոր ու տեղային յաջողութիւններ՝ հնազանդեցնելով Դերսիմի դաշտային շրջանները, իսկ լեռնայիները շարունակել են մնալ կիսանկախ¹⁵:

1877-78ի ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ Դերսիմում նորից լարւում է իրավիճակը եւ թուրքական իշխանութիւնների փորձերը՝ մինչեւ պատերազմի սկիզբը մարել այդ անհանգիստ օջախը տապալւում է: Ուշագրաւ է, որ հակաթուրքական պայքարում, վճռական պահին զազաներին օգնութեան են հասնում հայերը եւ նրանց միացեալ ուժերին յաջողում է ետ մղել թուրքական կանոնաւոր բանակին¹⁶: Կիսանկախ Դերսիմում ապստամբական շարժումներ են արձանագրուել նաեւ յետագայում օրինակ՝ 1905ին, որը շարունակուել է նոր թափ է ստացել 1908ին¹⁷:

Դերսիմի խնդրի սրացումը նաեւ ստիպել է պետութեանը՝ կատարել ուսումնասիրութիւններ, որոնք ստացել են «դերսիմեան զեկոյցներ» անուանումը: Թուրքական ներքին քաղաքականութեան մէջ որոշակի տեղ գրաւած եւ քաղաքական մշակոյթի մի մաս դարձած այս «զեկոյցները» իրենց բնոյթով իրավիճակի նկարագրութիւն եւ ելքերի ու լուծումների առաջարկութիւններ էին, որոնք պատրաստուում էին մեծ մասամբ բարձրաստիճան զինուորականների կողմից: Առաջին «դերսիմեան զեկոյցը» պատրաստուել էւ սուլթանին է ներկայացուել 1896ին¹⁸. արդէն այդ զեկոյցում արձանագրուած էին այն հիմնական մօտեցումները, որոնք շարունակուելու էին ընդհուպ մինչեւ 1930ականները: Մասնաւորապէս Դերսիմը՝ բոլոր զեկոյցներում ներկայացուում էր որպէս «թարախապալար», որը պէտք է հեռացուէր, իսկ հարցի լուծման մեթոդների մէջ առաջնային էին համարուում բնակչութեան արքտորը, վերաբնակեցումը, ձուլումը եւ, ի վերջոյ, ֆիզիկական ոչնչացումը: Երբեմն որոշ զեկոյցներում խօսուում էր բռնի դաւանափոխութեան

մասին. օրինակ՝ 1899ին Շաքիր փաշայի պատրաստած զեկոյցում առաջարկում էր ալեիների բռնի սուննիացում¹⁹:

Դերսիմում անհանգիստ եւ կիսանկախ վիճակը շարունակուեց նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան անկման եւ քեմալական շարժման տարիներին: 1920ին դերսիմցիների մի որոշակի հատուածում սկսեց նկատուել պահանջների աւելի համակարգուած ձեւակերպում. նահանգի բնակչութեան որոշ առաջնորդներ առաջ քաշեցին ինքնավարութեան կամ անկախութեան գաղափարը²⁰: Դերսիմի խնդիրը դարձաւ այդ տարիներին ծաւալուող քեմալական շարժման եւ անձամբ Մուսթաֆա Քեմալի մտահոգութիւններից մէկը, որի նկատմամբ վերջիններս ստիպուած էին դիրքորոշում որդեգրել: Քեմալականները ինչպէս շատ այլ հարցերում, այս հարցում եւս շարունակեցին նախկին բռնապետական սովորոյթները, գործելակերպը, սակայն իրավիճակից ելնելով կտրուկ դէմ չարտայայտուեցին դերսիմցիների պահանջներին եւ ժամանակ շահելու նպատակով որոշ խոստումներ տուեցին ու միաժամանակ սկսեցին պառակտման քաղաքականութիւն իրականացնել այնտեղ: Եւ, ընդամենը մէկ տարի անց, 1921ին, աւելի վստահ լինելով իրենց ուժերին՝ քեմալականները հանդէս եկան կտրուկ պահանջներով եւ տեղի ունեցան նաեւ զինուած բախումներ նրանց ու քրդերի միջեւ²¹: Չնայած այդ ժամանակ յոյն-թուրքական պատերազմի լարուածութեանը՝ Քեմալը որոշում է յոյների դէմ պատերազմող զօրքի մի մասին ուղարկել արեւելք՝ քրդական շարժման դէմ կռուելու²²: Քեմալականների երկդիմի քաղաքականութիւնը որոշակի յաջողութիւններ արձանագրեց. իյայտ եկաւ դերսիմցիների ուժերի ջլատում, որը նպաստաւոր էր թուրքերի համար: Սակայն կարելոր է նշել նաեւ, որ քրդական շարժման առաւել իրատեսական ուժերը յստակ գիտակցում էին քեմալականների քայլերի խորքային նպատակները եւ իրենց այդ փորձառութեան համար կողմնորոշիչ էր Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը: Այդ առումով ուշագրաւ է հետեւեալ դրուագը. Անկարայի կառավարութիւնը հեռագիր է ուղարկում Դերսիմի առաջնորդներին, որպէսզի իմանայ նրանց յետագայ գործողութիւնները, արդեօք շարունակում են պայքարը, թէ՛ պատրաստ են հաշտութեան եւ զինաթափման: Դերսիմցիների պատասխան հեռագրում տեղ է գտնում հետեւեալ միտքը. «*Քանի*

որ իրենք գիտեն, որ թուրքական կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնելու իրենց, ինչպես ոչնչացրել են հայերին, ուստի նրանք շարունակելու են պայքարը»²³:

Իվերջոյ, քեմալական ուժերը կարողանում են որոշ յաջողությունների հասնել եւ դաժան մեթոդներով ճնշել ապստամբությունը, սակայն իզօրու չեն լինում այդ պահին ամբողջովին հպատակեցնել կիսանկախ Դերսիմը: Այդ խնդիրը փոխանցուելու էր արդէն նորաստեղծ Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական օրակարգ ու դառնալու էր թուրքական իշխանությունների առաջնային մտահոգություններից:

Թուրքիայի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին տարիներից սկսած, պետությունը իր բոլոր միջոցներով սկսեց զբաղուել Դերսիմի խնդրով եւ մշակել դրա թուրքանապատ լուծման ամբողջական ծրագիր: Նախ շարունակուեց «դերսիմեան զեկոյցներ» պատրաստելու աւանդոյթը եւ սկսած 1920ականներից գրեթէ ամէն տարի տարբեր բարձրաստիճան պաշտօնեաների յանձնարարուել է ներկայացնել իրավիճակային զեկոյց ու առաջարկներ՝ խնդրի վերաբերեալ: Մասնաւորապէս՝ նման զեկոյցներ են պատրաստել Ներքին Գործերի նախարար Շուքրու Քայան (Նոյեմբեր 1931), Թուրքիայի բանակի գլխաւոր շտաբի պետ, զօրավար Ֆելզի Չաքմաքը (Սեպտեմբեր 1930), վարչապետեր Իսմէթ Ինէօնիւն (1935), Ջելալ Բայարը (Դեկտեմբեր 1936) եւ այլք: Հանրապետական Թուրքիայում «դերսիմեան զեկոյցներ»ի թիւը հասել է 20ի²⁴: Այսօր այդ զեկոյցների մեծ մասը գաղտնագերծուած է եւ դրանցից պարզ է դառնում, որ Դերսիմի խնդրի լուծման համար հիմնական առաջարկուում էր հարցի ուժային լուծում՝ ռազմական միջամտութիւն, ժողովրդի բռնի տեղահանում եւ կոտորած²⁵: Իդէալ, այդ բոլոր զեկոյցների ժամանակ յատուկ ուշադրութիւն է դարձուած Դերսիմում հայկական ներկայութեանը եւ յատկապէս թուրք զօրավար Ալփիդողանի մինչ օրս էլ կիսափակ պահուող 1934-35ի պատրաստած զեկոյցում գիւղ առ գիւղ, տուն առ տուն մանրակրկիտ նշուած է հայ բնակչութեան տեղաբաշխուածութիւնը, թուաքանակը եւն.:

1930ականների կէսերին թուրքական իշխանությունները սկսեցին որոշակի քայլեր անել Դերսիմի խնդրի իրենց տեսանկիւնից վերջնական լուծման համար: Այդ ամբողջ

գործընթացը ղեկավարում էր անձամբ հանրապետութեան նախագահ Քեմալ Աթաթուրքի կողմից, որի առաջարկով էլ Դերսիմի խնդիրը քննարկուեց Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի դոնփակ նիստում²⁶: 1936 Նոյեմբերի 1ի ազգային մեծ ժողովի նիստին ելոյթ ունենալով՝ Աթաթուրքը յայտարարել է. «*Մեր երկրի ներսում ամենակարեւոր խնդիրը Դերսիմն է*»²⁷: Շարունակելով՝ նա Դերսիմի հարցը համարել է թարախապալար, որը պետք է արմատախիլ արուի ինչի համար կառավարութեանը տրուել են «լայն իրաւասութիւններ»²⁸:

Որոշ ժամանակ անց սկսեցին իրականացուել վարչական քայլեր. ընդունուեց «Թունջելիի օրէնքը», այսինքն՝ տեղի ունեցաւ նահանգի անուանափոխում, ստեղծուեց «չորրորդ տեսչական գօտի», որի ղեկավար-նահանգապետ նշանակուեց տխրահռչակ զօրավար Ալփիդողանը: Հենց նա էլ 1936ին Թունջելիում եւ յարակից Խարբերդում ու Բինգէօլում յայտարարեց ռազմական դրութիւն եւ զազա ցեղապետերից պահանջեց յանձնել իրենց մօտ գտնուող զէնքերը²⁹: Ստանալով դերսիմցիների մերժումը՝ արդէն 1936ի վերջում թուրքական զօրքերը, ինչպէս նաեւ օդուծը սկսեցին ռազմական գործողութիւններ իրականացնել, որոնք ընդմիջուեցին ձմռան պատճառով: Իդէպ, թուրքական ռազմական ինքնաթիռներից մէկի օդաչուն եղել է Աթաթուրքի որդեգիր դուստր Սաբիհա Գէօքչէնը, որը յետագայում պարգուել է, որ 1915ի հայ որբուհիներից է՝ Խաթուն Սեփիլջեան անուամբ: 1937ի սկզբից ռազմական գործողութիւնները վերսկսուեցին. դերսիմցիները ուժերի ներածին չափով հակահարուած էին տալիս, սակայն թուրքական կանոնաւոր զօրքերը կարողացան էական հարուած հասցնել դիմադրութեանը: 1937 Սեպտեմբերին զօրավար Ալփիդողանը խաբէւոյթամբ իր մօտ հրաւիրեց ապստամբութեան ղեկավար Սէյիթ Ռեզային եւ ձերբակալեց, իսկ որոշ ժամանակ անց մահապատժի ենթարկեց նրան: Փաստօրէն՝ դերսիմցիները զրկուեցին առաւել ընդունելի ղեկավարից, ինչը լուրջ հարուած հասցրեց պայքարին եւ դրա կազմակերպուածութեանը: Աւարտելով Դերսիմի ապստամբութեան ճնշման առաջին փուլը՝ այսինքն՝ ճնշելով զինեալ դերսիմցիներին, գլխատելով շարժումը՝ թուրքական իշխանութիւնները իրենց գործը չհամարեցին աւարտուած. վարչապետ Բայարը յայտարարութիւն արեց Դերսիմում գործողութիւնների շարունակման մասին³⁰:

Այսօր հրապարակում եղած բազմաթիւ փաստերը, ականատես-վերապրողների վկայությունները յստակ ցոյց են տալիս եւ ապացուցում, որ թուրքական իշխանությունների յայտարարած «գործողությունները» յստակ ցեղասպանություն էր Դերսիմի բնակչության նկատմամբ, որի ժամանակ գործի դրուեցին մեթոդներ, որոնք կիրառուել էին Հայոց Ցեղասպանության տարիներին³¹: Ինչպէս նկատում է զազա ուսումնասիրող Սէֆի Ջենգիզը, Դերսիմի կոտորածին եւ ռազմական գործողություններին պարբերաբար ներկայ են գտնուել Թուրքիայի ղեկավարները՝ ներառեալ նախագահ Քեմալ Աթաթուրքը, վարչապետեր Ինեօնին, Բայարը եւ անձամբ ղեկավարել այդ ամէնը: 1938ին Թուրքիայի վարչապետ, իսկ 1950-1960՝ նախագահ Բայարը, իր յուշերում խոտովանել է, որ դերսիմցիներին կոտորելու հրամանը տուել է անձամբ Աթաթուրքը³²: Թուրքական իշխանությունների վայրագություններին զոհ են գնացել տարբեր տուեալներով 70-100,000 մարդ³³:

Ինչպէս նշուեց, Դերսիմի կոտորածի ժամանակ գործել են իթթիհադական մեթոդները եւ աւելորդ չէ նշել, որ այդ ամէնում ներգրաւուած են եղել նախկին երիտթուրք գործիչներ: Յատկապէս առանցքային դեր է ունեցել Թուրքիայի Ներքին Գործերի նախարար Շուքրու Քայան, ով երիտթուրքերի կառավարման ժամանակ եւ Հայոց Ցեղասպանության տարիներին եղել է Աշիրէթների Եւ Գաղթականների Ընդհանուր Վարչության պետը: Նա պատասխանատու է եղել Հալէպի եւ Ադանայի նահանգների հայերի աքսորի համար ու Ա. Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ Հայոց Ցեղասպանութեանը մեղսակից այլ յանցագործ օսմանեան պաշտօնեաների հետ աքսորուել է Մալթա, որտեղից որոշ ժամանակ անց փախել է եւ արդէն Թուրքիայի Հանրապետութիւնում ստանձնել բարձր պաշտօններ դառնալով քաղաքապետ, պատգամաւոր, նախարար³⁴:

Դերսիմի կոտորածի վայրագությունները երբեմն անտարբեր չեն թողել անգամ թուրք պաշտօնեաներին եւ ինչպէս 1915ին, այնպէս էլ 1937-38ին նրանցից որոշները իրենց կամքով հեռացել են պաշտօններից: Նման պաշտօնեաներից է օրինակ՝ թուրքական բանակի Էրզրումի զօրաբաժնի հրամանատար Թելֆիք փաշան, ով հրաժարուեց իր պաշտօնից եւ ետ կանչուեց Անկարա³⁵:

1938 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներին Դերսիմի ապստամբությունը լիովին ճնշուել էր, իսկ բնակչության մի մասը կոտորուել էր, միւս մասն էլ տեղահանուել եւ վերաբնակեցուել երկրի առաւել թուրքաբնակ շրջաններում: Այս քայլով էլ իշխանությունները նպատակ են հետապնդել թուրքական միջավայրում լիովին ձուլել դերսիմցիներին:

Հարկ է յատուկ շեշտել, որ թուրքական թե՛ հասարակական, թե՛ քաղաքական շրջանակներում շատերը քաջատեղեակ են եղել Դերսիմում տեղի ունեցածների եւ դրանց ցեղասպանական բնոյթի մասին: Քաղաքական շրջանակներում այդ մասին պահպանուել է «համաձայնեցուած լռութիւն», սակայն, միեւնոյն ժամանակ, Դերսիմի թեման պարբերաբար դարձել է քաղաքական փակ քննարկումների առաջնային նիւթ: Օրինակ՝ այդ մասին հետաքրքիր փաստեր է փոխանցուում Թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլէյման Դեմիրելը՝ յայտնի լրագրող Հասան Ջեմալի հետ գրոյցի ընթացքում: Խօսելով 1980ի ռազմական յեղաշրջումից առաջ ստեղծուած վիճակի մասին՝ Դեմիրելն ասել է. *«Զինուորականներին 1980ից առաջ ասացի, որ ինձանից չպահանջեն մի նոր «Դերսիմի օրէնք»: Դերսիմում սարսափելի իրադարձութիւններ էին տեղի ունեցել»*³⁶: 1986ին Դերսիմի վերաբերեալ խոստովանական յայտարարութիւն է անուում տարբեր տարիներին Թուրքիայի Արտաքին Գործերի նախարարի, անվտանգութեան պետի պաշտօնները զբաղեցրած Իհսան Սաբրի Չաղլայանգիլը. *«Մարդիկ թաքնուել էին քարանձաւներում՝ Բանակը կիրառեց թունաւոր գազ եւ սրանց մկների նման թունաւորեց: Եօթից մինչեւ եօթանասուն տարեկան բոլոր դերսիմցիներին կոտորեցին»*³⁷:

Դերսիմը եւ արդէն 1930ականներին այնտեղ ծաւալուող ռազմական ու ցեղասպան գործողութիւնները ուղղակի առնչութիւն ունեն Հայոց Ցեղասպանութեան հետ: Այսպէս, ըստ տարբեր տուեալների արդէն 1894-96ի համիդեան ջարդերի ժամանակ մեծ թուով հայեր նաեւ յարակից նահանգներից ապաստան են գտել Դերսիմում եւ որոշ ժամանակ անց ընդունել ալեւիականութիւն: Սակայն ջարդերից ապաստան փնտռող հայութեան աւելի հոծ շերտ Դերսիմ է տեղափոխուել 1915ի ցեղասպանութեան ժամանակ: Յատկապէս Դերսիմի ընտրութիւնը, ըստ տարբեր հեղինակների, պայմանաւորուած էր

միքանի հանգամանքներով. նախ պատերազմի մեջ գտնուող օսմանեան բանակը մեծ վերահսկողութիւն չի ունեցել այդ տարածքների վրայ, ինչն էլ հնարաւորութիւն է տուել տեղացիներին՝ պատսպարել հայերին: Բացի այդ, այս անգամ եւս ալեւիների կողմից հայերին ապաստան տալը բխել է ալեւիականութեան վերոնշեալ մարդակենտրոն դրոյթներից: Դերսիմցի ալեւիների հետ մեր անձնական շփումների արդիւնքում տեղեկացել ենք, որ, օրինակ, մինչեւ այսօր էլ նրանց շրջանում տարածուած է մի դարձուածանման միտք՝ «Մեր տան հայը», որը կարելի է ընդունել իբրեւ հայերին՝ իրենց տներում ապաստան տալու ուղղակի վկայութիւն եւ յիշողութիւն:

Գալով 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայութեան թուաքանակին, ապա հրապարակում եղած տարբեր աղբիւրներում եւ ուսումնասիրութիւններում նշում է 10-30 հազար թիւը: Օրինակ՝ զազա հետազօտող Մ. Քալմանը խօսում է 1915ին Դերսիմում ապաստանած մօտ 30,000 հայերի մասին, որոնց մի մասը որոշ ժամանակ անց ենթադրաբար ռուսական բանակի հետ տեղափոխուել է Արեւելեան Հայաստան, իսկ մի մասը մնացել Դերսիմում³⁸: Խորհրդային ուսումնասիրողները նշում են Դերսիմում ապաստանած 20,000 հայերի մասին³⁹: Նոյն թուաքանակի մասին տուեալներ ենք հանդիպում նաեւ Սասունիի մօտ. «*Տերսիմը հայութեան փրկութեան օճախներէն մէկը եղած է, որուն շնորհիւ մօտ 20,000 հայ ազատուած է Երզնկայի եւ Էրզրումի գծով*»⁴⁰: Սակայն Դերսիմում ապաստանած հայերի ստոյգ թուաքանակը յայտնի չէ եւ որոշ աղբիւրներում էլ նշում են 10,000⁴¹ ու անգամ 8000⁴² թուերը:

Գիտական եւ քաղաքական շրջանակներում միանշանակ չի ընդունուում նաեւ դերսիմցիների կողմից հայերին փրկելու եւ ապաստան տալու հարցը. որոշ աղբիւրներ, նոր իյայտ եկող փաստեր, ինչպէս նաեւ ականատես-վերապրողների յուշեր աւելի՝ վիճելի են դարձնում հարցը: Առաւել արժանահաւատ է թուում այն տեսակետը, որ Դերսիմի աշիրէթների մէջ եղել են այնպիսիները, որոնք իրօք օգնել են հայերին եւ ապաստան տուել, սակայն եղել են նաեւ աշիրէթներ, որոնք մասնակցել են հայերի կոտորածներին: Ուսումնասիրող Թալին Բահչեւանօղլուն, ով հետազօտում է Դերսիմի 1936-38ի պատմութիւնը, իր դաշտային հետազօտական աշխատանքների ընթացքում հետաքրքիր

փաստերի է հանդիպել: Այսպես, ըստ Բահչեւանօղլուի, խօսելով 1915ին իրենց նախնիներին փրկած ալեիների մասին, դերսիմահայերի ժառանգներն առանձանցնում են Արաբալը, Եուսուֆիանը, Ֆերիաթան ցեղախմբերին, որոնք օգնել եւ ապաստան են տուել հայերին: Բահչեւանօղլուի հետ զրուցած դերսիմահայերից մէկը վերոնշեալ վիճելի հարցի վերաբերեալ ասել է. «*20 հազար հայերի ազատեցին, 40 հազարի էլ սպանեցին*»⁴³: Եւ իրօք, Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին արձանագրուել են բազմաթիւ դէպքեր, երբ դերսիմցի քուրդ, զազա մի շարք ցեղախմբեր համագործակցել են օսմանեան իշխանութիւնների հետ եւ մասնակցել հայերի սպանդին ու նրանց գոյքի թալանին: Պահպանուել են նաեւ դերսիմցի զազա ցեղապետերի իրենց խոստումը դրժելու եւ ճիշտ հակառակ քայլեր ձեռնարկելու մասին վկայութիւններ:

Միւս կողմից, 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերի հասցէին տարատեսակ մեղադրանքներ են հնչում նաեւ թուրքական պատմագրութեան մէջ եւ, օրինակ՝ Թուրքիայի Հանրապետական-Ժողովրդական Կուսակցութեան անդամ, պատմաբան Սուաթ Աքգիւլը, որը Դերսիմի դէպքերը քննում է պաշտօնական՝ քեմալական պատմագրութեան տեսանկիւնից, անգլիական եւ ամերիկեան զեկոյցների հիման վրայ պատրաստած իր գրքում ոչ-առարկայականօրէն եւ պետական պատմագրութեանը յատուկ թիւր կարծիքներ է ներկայացնում: Խօսելով 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերի մասին՝ նշում է, որ հայերին ապաստան են տուել մի շարք դերսիմեան աշիրէթներ, աւելին՝ նրանցից ոմանք, ինչպիսին է օրինակ՝ Բահթիյարուշադը եւ Քըրգանլը աշիրէթները 1915 Յունիսի 15ին իրենց մօտ ապաստանած հայերի հետ միասին իբրեւ թէ յարձակուել են թուրքական զինուած ուժերի վրայ⁴⁴:

Դերսիմում ապաստանած հայերի հարցը թուրքական իշխանութիւններին մտահոգել է հենց Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին եւ օսմանեան տարբեր պաշտօնեաներ դիմել են դերսիմեան ցեղապետերին սպանդից փրկուած հայերին յանձնելու պահանջով: Արդէն 1915 Յունիսի 2ին Թեշքիլաթը Մահսուսայի շրջանի պատասխանատու, գաւառապետ Ջեւդէթը հեռագիր է յղում Խարբերդի նահանգապետին, որտեղ նշում է. «*Դերսիմիցիները հայերի հետ ընկերական յարաբերութիւնների*

մէջ են, հազարաւոր հայերի են թաքցնում եւ ապաստան տալիս»⁴⁵: Ջեդէթը նահանգապետից նաեւ հարցնում է, թէ ինչ միջոցներ է պէտք ձեռք առնել այդ հարցի նկատմամբ: Իսկ Հոգաթի նահանգապետը 1916ին Դերսիմի մի շարք ցեղախմբերից երկու անգամ գրաւոր պահանջել է «10 հազար հայերին», սակայն մերժում ստացել⁴⁶: Դերսիմի մասին 1918ին զեկոյց է պատրաստել տխրահռչակ զօրավար Քիազըմ Քարաբէքիրը. նա անվստահելի է համարում այդ տարածքների մի շարք ցեղախմբերին եւ ցեղապետերին հենց այն հիմքով, որ նրանք 1915ին ապաստան են տուել փախստական հայերին⁴⁷:

Հայերին յանձնելու պահանջը լուրջ խնդիր է առաջացրել հենց ալեւիների համար, քանի որ նրանք կանգնել են բարդ երկընտրանքի առաջ՝ կենտրոնական իշխանութիւնների կարգադրութեան եւ իրենց դաւանանքի սկզբունքների միջեւ: Շատ յաճախ կենտրոնական իշխանութիւնների հրամանը մերժուել է, իսկ երբ պահանջները սաստկացել են, ալեւի ցեղապետերը ապաստանած հայերի մի մասին օգնել են փախչել Արեւելեան Հայաստան կամ Ռուսաստան⁴⁸: Սակայն այս ամէնից զատ, արձանագրուել են բազմաթիւ դէպքեր, երբ ալեւիների մօտ ապաստանած հայերը ստիպուած արտաքուստ փոխել են իրենց անունը, կրօնը եւ ներկայացել որպէս ալեւի զազաներ: Այս հանգամանքը նաեւ թոյլ է տուել ցեղապետերին կենտրոնական իշխանութիւններին ներկայացնել, որ կասկածեալները ոչ թէ հայ են, այլ ալեւի զազաներ:

Թուրքական իշխանութիւնները Դերսիմում ապաստանած հայերի խնդիրը ուշադրութեան կենտրոնում են պահել նաեւ հանրապետութեան հռչակումից յետոյ. քեմալական իշխանութիւնները պարբերաբար զազա ցեղախմբերին յիշեցրել ու պահանջել են յանձնել փրկուած հայերին եւ նրանց սերունդներին⁴⁹: Չազա հետազօտող Քալմանի հետ զրոյցում 1985ին Քըրզան աշիրէթից Մ. Թ.ն անդրադառնում է 1938ի կոտորածին նախորդած դէպքերին եւ նշում. «*Ձինուորները նախ մեր զէնքերը հաւաքեցին: Իրականում զինուորականները Դերսիմից պահանջում էին յանձնել զէնքերը, վճարել հարկերը եւ տալ հայերին*»⁵⁰ (ընդգծումը մերն է - Ռ.Մ.): Այս առումով ուշագրաւ է 1936-38ի դերսիմեան դիմադրութիւնը ղեկավարած Սէյիթ Ռըզայի հօր՝ Սէյիթ Իբրահիմի պահուածքը, ով ի պատասխան

թուրքական իշխանությունների պահանջին՝ յանձնել շուրջ 20 տարի առաջ 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերին, ասում է. «Մենք վիրավոր արծիւներին որսորդներին չենք յանձնում»⁵¹:

1937ին ճնշելով Դերսիմի դիմադրությունը եւ լծուելով ցեղասպանութեան՝ թուրքական իշխանությունները արդէն բացայայտ էին յայտարարում, որ իրենց հիմնական թիրախներից են Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ փրկուած եւ Դերսիմում բնակութիւն հաստատած հայերը⁵²: Մփիւռքահայ պատմաբան Զաւէն Մսրըլեանը այդ մասին նշում է. «1938ին երբ Թուրքիա Տերսիմի շրջանի ալեւիներուն տեղահանութեան ու մասնակի բնաջնջման ձեռնարկած էր, հոն Քըզըլպաշ գիւղերու մէջ ապրող 1915ի ցեղասպանութենէն ճողոպրած հայ իւլեակներուն վերջնական ոչնչացման ալ ձեռնարկեց»⁵³: Պատմաբան Հանս-Լուկաս Կիեսէրը Դերսիմի ցեղասպանութեան խորքային պատճառներին անդրադառնալով՝ նշում է. «Դերսիմում 1937-38ին գործադրուած ծայրայեղ բռնութեան մի պատճառն էլ այդ տարածքներում հայերի գոյութիւնն էր, այդ հարցում ես կասկած չունեմ»⁵⁴:

Հայերի բացայայտ թիրախաւորուելը եւ թուրքական իշխանությունների կողմից իրենց ցեղասպան նպատակների բարձրաձայնումը նախ եւ առաջ արտայայտուեց քաղաքական վերնախաւի երբեմն գաղտնի, իսկ երբեմն էլ հրապարակային հռետորաբանութեան մէջ: Դրանցից ամենացայտունը Դերսիմի ցեղասպանութեան եւ տեղահանութեան հիմնական կազմակերպիչներից զօրավար Ալփոդոլանի 1938ին Բինգեօլի Քիդի Գաւառում հրապարակային ելոյթն էր, որը նա ունեցել էր արդէն կոտորածից յետոյ. «Թունջելիում (Դերսիմ - Ռ.Մ.) բնակութիւն հաստատած ծպտեալ քրիստոնէայ հայեր կային, սրանք անունները փոխել եւ թուրքի պէս էին ապրում: Դերսիմի ապստամբութեան մէջ սրանց մատը խառն էր, սրանք ամէն տեսակի անիշխանութեան, խռովութեան եւ խառնակչութեան կազմակերպիչներն էին»⁵⁵: Ցեղասպան զօրավարը այդ հայերի մասին խօսում էր անցեալ ժամանակով, որտեղից էլ կարելի է ենթադրել, որ թուրքական բանակը արդէն իրագործել էր իր առջեւ դրուած խնդիրը՝ կոտորել փրկուած հայերին: Հետաքրքիր է, որ այս մտածողութիւնը տասնամեակներով փոխանցուել է թուրքական պաշտօնի համակարգում եւ արդէն ԻԱ. դարի

Թուրքիայում եւս կան պետական գործիչներ, գիտնականներ, որոնք շարունակ պնդում են այն միտքը, թէ Դերսիմի ավերիների, զազանների շրջանում կան արտաքուստ կրօնափոխուած հայերի սերունդներ, որոնք տարատեսակ հակապետական կազմաւորումների առաջնորդներ են:

Պէտք է նկատել, որ ժամանակի թուրքական մամուլը եւս աջակցելով իշխանութիւնների քաղաքական գծին՝ տպագրել է իր բնոյթով հակահայկական բազմաթիւ յօդուածներ եւ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ Դերսիմի դիմադրութեան ղեկավարներին փորձել վերագրել կա՛մ հայկական ծագում, կա՛մ հայերի հետ կապ: Մասնաւորապէս Դերսիմի ապստամբութեան ղեկավար Սէյիթ Ռըզայի մասին նիւթերում բացայայտ ակնարկներ են արուել հայերի նկատմամբ նրա դրական վերաբերմունքի մասին: 1937 Հոկտեմբերի 7ի համարում *Ուլուս* թերթը բացասական շեշտադրումներով նշում է, որ Սէյիթ Ռըզայի վրանից յայտնաբերուած իրերի թւում կան հայերէն գրքեր, խաչեր, հայերէն գրութիւններ պարունակող թագեր⁵⁶: Սրանով փորձ է արուել նաեւ «փաստական» հիմքով ցոյց տալ Սէյիթ Ռըզայի եւ հայերի միջեւ եղած կապը: Այս քայլով թուրքական իշխանութիւնները նաեւ հասարակութեան մէջ ցանկացել են է՛լ աւելի լարել ազգայնամոլական տրամադրութիւնները եւ ներկայացնել, որ Դերսիմում իրենք պայքարում են ոչ թէ կրօնակից քրդերի եւ զազանների դէմ, այլ «գեաւուր» ու դաւաճան հայերի կամ նրանց կողմից հրահրուած «մոլորեալների» դէմ:

Պահանջելով եւ չստանալով Դերսիմում ապաստանած հայերին՝ թուրքական բանակը 1938ի կոտորածի ժամանակ եւս յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել նրանց նկատմամբ եւ դիտարկել որպէս յատուկ թիրախ: Դերսիմի կոտորածը վերապրած Սիրեկան Վարդլեանին (Խոզաթի Գաւառի Զմրէկ գիւղից) հանդիպել ենք 2012ին Երեւանում եւ զրուցել այն դէպքերի մասին, որոնց նա անձամբ ականատես է եղել: 1938ին Սիրեկանը եղել է 7 տարեկան եւ յիշում է, որ գիւղ ներխուժած թուրք զինուորները առանձնացրել են մեծերին, կապել նրանց ձեռքերը եւ գիւղից ոչ-հեռու գնդակահարել: Այնուհետեւ գիւղամէջում հաւաքուած կանանց եւ երեխաներին նոյնպէս գնդակահարել ու սուինահարել են: Սիրեկանը՝ մնալով դիակների տակ վիրաւոր, կարողացել է փրկուել եւ փախչել ու ապաստանել մի մուսուլման ընտանիքի

մօտ՝ Ուշաքում, որտեղ էլ նրան տրուել է Մեհմեդ անունը: Դերսիմի ցեղասպանության ականատես-վերապրողը փոխանցեց, որ 1938ին իրենց գիւղ ներխուժած թուրք զինուորները ասել են, թէ այնտեղ հայեր են մնացել եւ *«քրդերի դէմ գործողութիւնները լաւ առիթ են հայերի հետ հաշիւները փակելու համար»*⁵⁷: 13 տարեկանում Սիրեկանի մօտ պահպանուած աղոտ յիշողութիւնները իր ծագման, ընտանիքի մասին վերակենդանանում են եւ նա յայտարարում է, որ հայ է: Աւարտելով զինուորական ծառայութիւնը 1958ին՝ նա տեղափոխուում է Ստամբուլ, վերընդունում քրիստոնէութիւն, եւ վերականգնում իր հին անունը՝ Սիրեկան: Աւելի ուշ նա տեղափոխուում եւ բնակութիւն է հաստատում Եւրոպայում:

Դերսիմի դէպքերը դարձել են նաեւ վաւերագրական ֆիլմի նիւթ: Բեմադրիչ Օզգիւր Ֆընդըքի «Մեւ Վագոն» ֆիլմը յենուած է դերսիմցի զազանների ու հայերի յուշերի, ինչպէս նաեւ ժամանակի թուրք պաշտօնեաների եւ զինուորականների ինքնախոստովանական ելոյթների վրայ: Ֆիլմում ականատես վերապրողները յստակ շեշտում են, որ Դերսիմի 1938ի ցեղասպանութիւնը հայերի համար 1915ի շարունակութիւնն էր, եւ՝ 1938ին հայերը յստակ թիրախաւորուած էին: Ֆընդըքը իր հարցազրոյցներից մէկում նշել է. *«Գրեթէ բոլոր այն հայերը, որոնց հետ ես գրուցել եմ, ասում էին հետեւեալը. «1915 թուականից փրկուեցինք, սակայն 1938 թուականից չկարողացանք փրկուել»*⁵⁸:

Դերսիմում ապաստանած հայերի կոտորուելու մասին է պատմում նաեւ թուրք յայտնի ձախակողմեան գործիչ Հասան Իգեթթին Դինամօն, նշելով որ այդ տարածքում ապաստանած եւ իսլամ ընդունած (ալեւի) հայերը կոտորածի ենթարկուեցին նաեւ 1938ին: Ըստ նրա, մոլեռանդ մուսուլման ջարդարարները կոտորածների ժամանակ ուշադրութիւն էին դարձնում, որ հայերին զազաններից առանձին սպանեն, որպէսզի *«հայկական արիւնը չխառնուի մուսուլմանական արեան հետ»*⁵⁹:

Դերսիմի ցեղասպանութեան ժամանակ զոհուածների ստոյգ թուաքանակը ներկայումս էլ քննարկումների փուլում է, սակայն հրապարակում կան միքանի տուեալներ, որոնցից ոմանք առաւել արժանահաւատ են թւում: Այսպէս, ԽՍՀՄ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան արխիւային փաստաթղթերը վկայում են, որ Դերսիմի կոտորածի ժամանակ սպանուել է ընդհանուր

բնակչության երեք-չորրորդը⁶⁰: Այս թիւը մօտաւորապէս համապատասխանում է տարածուած 70,000 զոհերի մասին տուեալների հետ: Սակայն բաւական բարդ խնդիր է վեր հանել այդ տարիներին կոտորուած հայերի՝ այդ թւում եւ ալեւիացած հայերի թուաքանակը: Այս առումով ուսումնասիրող Հայկագուն Ալվրցեանը յենուելով որոշ աղբիւրների վրայ՝ բերում է 15 հազար սպանուած հայերի թիւը⁶¹, որը, կարծում ենք, նոյնպէս կարօտ է առաւել մանրամասն հետազօտութեան: Այս առումով աւելորդ չէ մէջբերել ՀԽՍՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան 1946ին պատրաստած տեղեկանքը, որտեղ անդրադարձ կայ Դերսիմ Նահանգում ապրող հայերի ինչպէս վիճակին, այնպէս էլ թուաքանակին՝ 1938ի ցեղասպանութիւնից յետոյ: Տեղեկանքում մասնաւորապէս նշուած է. *«Դերսիմի հայերը հետզհետէ ձուլում են եւ հեռանում այդ վայրերից եւ ներկայումս նրանց թիւը կազմում է 6-7 հազար: Նրանք ապրում են իրարից հեռու զիւղերում, ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ, փոխելով իրենց անունները եւ ձուլուելով»*⁶²: Փաստօրէն՝ ըստ արխիւային այս փաստաթղթի, 1946ին Դերսիմում ապրել է շուրջ 7 հազար հայ, սակայն տարբերակում չի դրում, թէ դրանք 1915ին այնտեղ ապաստանած հայերն ու նրանց սերունդներն են, թէ՞ աւելի վաղ այդ տարածքներում բնակուող եւ ալեւիականութիւն ընդունած հայերը: Ուշագրաւ է նաեւ, կրկին խորհրդային Արտաքին Գործերի զերատեսչութեան պատրաստած մէկ այլ տեղեկանքը արդէն 1947ին, որտեղ նշում է, որ այդ պահի դրութեամբ Դերսիմում բնակուել է 1250 հայ⁶³: Կարելի է ենթադրել, որ այս թիւը, ամենայն հաւանականութեամբ, վերաբերել է քրիստոնեայ մնացած ծպտեալ հայերին այսինքն՝ 1915ից վերապրածներին:

Ինչպէս Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին, այնպէս էլ Դերսիմի ցեղասպանութեան ժամանակ տեղի են ունեցել բռնի իսլամացման, իսկ երբեմն էլ բռնի դաւանափոխութեան՝ սուննիացման դէպքեր եւ հայերի, եւ զազանների նկատմամբ: Այսինքն՝ 1915ին փրկուած հայերը ենթարկուել են ցեղասպանական եւս մէկ գործողութեան՝ բռնի կրօնափոխութեան: Ընդ որում, մեծ մասամբ նոյնն են եղել մեթոդները՝ նախ իսլամի պարտադրում, իսկ արդէն կրօնափոխութիւնից յետոյ այդ մարդկանց տեղաբաշխել են հոծ թուրքական բնակչութիւն ունեցող շրջաններում, որպէսզի

լիակատար ձուլման ենթարկուեն: Բռնի իսլամացման համար թիրախաւորուած են եղել հիմնականում կանայք եւ երեխաները, սակայն երբեմն տղամարդիկ էլ արդէն աքսորի ընթացքում ենթարկուել են կրօնափոխման: Օրինակ՝ ըստ Ֆընդըքի, 1938ին դերսիմցի հայ տղամարդկանց այլ նահանգներ աքսորի ժամանակ ստուգել եւ բռնի թլփատել են, իսկ այնուհետ նրանց տուել իսլամական անուն ու գրանցել որպէս սուննի մուսուլման⁶⁴: Կանանց բռնութեամբ ամուսնացրել են մուսուլմանների հետ եւ ստիպել, որ կրօնափոխ լինեն. այդ մասին, յատկապէս ներկայումս, նոր մանրամասներ եւ փաստեր են ի յայտ գալիս: Անգամ տարեց կանայք այժմ սկսում են խոստովանել, որ իրենք հայ են եւ փոքր հասակում Դերսիմում կորցնելով իրենց ընտանիքները առեւանգուել են թուրքական բանակի զինուորների կողմից, շահագործուել եւ բռնի ամուսնացուել մուսուլմանների հետ⁶⁵:

Բռնի իսլամացման բազմաթիւ դէպքեր արձանագրուել են յատկապէս երեխաների նկատմամբ: Ներկայում ընթացող մի շարք ուսումնասիրութիւնների ժամանակ իյայտ են գալիս տարբեր մանրամասներ, որոնք բացայայտում են 1936-38ի Դերսիմում տեղի ունեցածների ողջ սարսափելի բնոյթը: Այսպէս, դերսիմցի Ռեսէ Հէմըլին պատմում է այդ թուականների մասին. «5-6 տարեկան երեխայ էի: Մի օր թուրք հեծեալ զինուորականները մեր գիւղ եկան: Ինձ եւ իմ երկու ընկերներին բռնեցին ու նրանցից մէկը իջեցնելով մեր շալուարները ստուգեց, իսկ այնուհետ նայելով իրենց հրամանատարին՝ գլխով հաստատման նշան արեց եւ ասաց. «Այո, սրանք թլփատուած են»: Մեզ բաց թողեցին: Բախտս բերել էր, որ հայրս ինձ վաղ տարիքում էր թլփատել. եթէ թլփատուած չլինէի հիմա հաստատ ողջ չէի լինի»⁶⁶:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Դերսիմում 1936-38ի տեղի ունեցածները լինելով ցեղասպանական արարքներ, ունէին նաեւ հակահայկական յստակ ուղղութիւն եւ դերսիմաբնակ հայերը (ինչպէս 1915ին ապաստանած, այնպէս էլ դարեր շարունակ այնտեղ բնակուող) թուրքական իշխանութիւնների կարելոր թիրախներից էին: Թուրքիայում պահպանուած հայութեան այս խմբի նկատմամբ, փաստօրէն, իրագործուեց ծրագրաւորուած ու մանրակրկիտ մշակուած ցեղասպանութիւն, ինչպէս նաեւ բռնի իսլամացում եւ ձուլում:

Հարկ է նկատել նաեւ, որ Դերսիմը իւրայատուկ տեղ է զբաղեցնում Թուրքիայում ընթացող էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի եւ հայկական ինքնութեան վերագարթօնքի համապատկերում: Ալեւի բնակչութեան ոչ-այդքան մոլեռանդ դիրքորոշումը թոյլ է տուել, որ մինչեւ մեր օրերը դերսիմցի հայերը եւ նրանց սերունդները, ցանկութեան դէպքում, պահպանեն հայկական ինքնութեան որոշակի տարրեր: Բացի այդ, Դերսիմում, հայկական դարաւոր ներկայութեան, ինչպէս նաեւ 1915ին բազմահազար հայերի այնտեղ ապաստանելու արդիւնքում հայկական մշակոյթի, սովորոյթների, հայոց լեզուի որոշ տարրեր փոխանցուել են զազայական միջավայր: Օրինակ՝ զազա լեզուում ակնյայտ է հայերէն փոխառեալ բառերի որոշակի շերտ, զազայական մի շարք տօներ, սովորոյթներ իրենց մէջ ունեն հայկական գծեր, մինչեւ այսօր էլ Դերսիմում ժողովրդի շրջանում օգտագործւում են հին հայկական մի շարք տեղանուններ:

Թուրքիայում սկիզբ առած էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի շրջանակներում գնալով աւելի շատ են տեղի ունենում նախկինում բռնի կրօնափոխ հայերի սերունդների վերադարձ դէպի քրիստոնէութիւն, վերամկրտում: Նմանօրինակ բազմաթիւ դէպքեր արձանագրւում են Դերսիմում ալեւիական ինքնութեամբ ապրող հայերի սերունդների շրջանում եւս⁶⁷:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Գեորգ Հալաջեան, «Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը», *Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւստիւն*, Հտր. 5, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 256-257:
- ² Կ. Սասունի, *Քիւրտ Ազգային Շարժումները Եւ Հայ-Քրտական Յարաբերութիւնները (ԺԵ. Դարէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1969, էջ 44:
- ³ Նիկողայոս Ադունց, *Հայկական Հարցի Լուծման Շուրջ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1989, էջ 106, 20:
- ⁴ Նոյն:
- ⁵ Հալաջեան, էջ 249:
- ⁶ Արշակ Ալպոյաճեան, «Քրտական Ազգութեան Նկարագիրը Եւ Ցեղակցական Յարաբերութիւններ Հայոց Հետ», *Հայրենիք Ամսագիր*, Բոստոն, 1931, vol IX, թիւ 10, էջ 90:
- ⁷ Թափառական, «Կիսանկախ Տերսիմի Հայկական Ծագումը (Փաստեր Պատմութեան Համար)», *Հայրենիք Ամսագիր*, Բոստոն, 1931, vol. IX, թիւ 12, էջ 142:

- ⁸ S. Akgül, *Amerikan Ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 3-üncü basım (Դերսիմի՝ ամերիկեան եւ անգլիական զեկուցումների լոյսի տակ), İstanbul, Yaba Yayınları, 2004, էջ 89:
- ⁹ Նոյն, էջ 98:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 115:
- ¹¹ Հալաջեան, էջ 254:
- ¹² Վ. Յարութինեան, «Հայ Հետազոտողները Ալեիների Մասին», *Մերձատր Արևելք (Յօղուածների Ժողովածու)*, Հտր. VII, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության Ինստիտուտ, 2011, էջ 173:
- ¹³ *Kurdskiye Dvijenije V Novoye I Noveyshe Vremya* (Քրդական շարժումը նոր եւ նորագոյն ժամանակաշրջանում), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1987, էջ 18:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 18-19:
- ¹⁵ Հալաջեան, էջ 31:
- ¹⁶ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 20:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 44-45, 55:
- ¹⁸ H. Aygün, *Dersim 1938 ve Zorunlu Iskân: Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar* (Դերսիմ 1938 եւ պարտադիր բնակություն. հեռագրեր, աղերսագրեր, նամակներ), Ankara, Dipnot Yayınları, 2009, էջ 46:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 48:
- ²⁰ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 93:
- ²¹ Նոյն, էջ 94:
- ²² Նոյն, էջ 95:
- ²³ Նոյն. նաև՝ M. N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim* (Դերսիմը Քիւրտիստանի պատմության մէջ), Halep, 1952, էջ 146:
- ²⁴ Aygün, էջ 58:
- ²⁵ Նոյն, էջ 59:
- ²⁶ *Kurdskiye Dvijenije*, 159.
- ²⁷ Մանուէլ Հասրաթեան, *Kyrdi Turtisi V Noveyshee Vremia* (Թուրքիայի քրդերը նորագոյն ժամանակներում), Երևան, Հայաստան Հրատ., 1990, էջ 186:
- ²⁸ Նոյն, էջ 187:
- ²⁹ Dersimi, էջ 270.
- ³⁰ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 162:
- ³¹ Տե՛ս օրինակ՝ *Dersimli Gregoryan Ailesinin Anıları: Gökyüzünü Kaybeden Kartal* (Hazırlayan Murat Kahraman) (Դերսիմցի Գրիքորեան ընտանիքի յուշերը. երկնակամարը կորցրած արծիւը), İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015, էջ 22-37:
- ³² S. Chengiz, “Dersim I Desrimski Vopros: Kratkii Obzor” (Դերսիմ եւ Դերսիմի Հարցը), *Իրան-Նասի. Արևելագիտական Հանդէս*, Հտր. 44-45, Երևան, 2012-2013, էջ 98:
- ³³ Հասրաթեան, էջ 198:
- ³⁴ Ա. Հիւր, *Մալթայի Աքտրեալները, Թուրքերը Թուրքերի Մասին*, Հտր. 3, Կազմ. եւ խմբ. Ռուբէն Մելքոնեան, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 82-83:
- ³⁵ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 162:
- ³⁶ “Demirel'den Evren'e Ağır 12 Eylül İthamı!” (Դեմիրելից Էւրենին, 12 Սեպտեմբերի ծանր ամբաստանությունը), *Milliyet*, 08, 10, 2010.

- ³⁷ A. Hür, “1937-1938’de Dersim’de Neler Oldu?”(1937-1938ին Դերսիմի մէջ ի՞նչեր պատահեցան), *Taraf*, 16, 11, 2008:
- ³⁸ M. Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri* (Փաստաթղթերով եւ վկայութիւններով Դերսիմի դիմադրութիւնները), İstanbul, Nûjen Yayınları, 1995, էջ 112:
- ³⁹ *Kurdsöyge Dvijenîye*, էջ 76:
- ⁴⁰ Սասունի, էջ 218:
- ⁴¹ H. Hayreni, 1915’in Denek Taşında Türk ve Kürt Siyaseti (2. Bölüm)(Թուրք եւ Քիւրտ քաղաքականութիւնը 1915ի փորձաքարին), (http://hyetert.blogspot.com/2012/04/1915in-denek-tasnda-turk-ve-kurt_29.html):
- ⁴² «Ազատարար Տերսիմցիներ» Ասացուածքը Վե՛րջ Կը Գտնէ, http://www.aztagdaily.com/archives/56053 :
- ⁴³ Նոյն:
- ⁴⁴ Akgül, էջ 40:
- ⁴⁵ G. B. Dinç, “Dersim Ermenileri 2,” (Դերսիմի Հայերը) http://www.dersimnews.com/Dosya/Dersim-Ermenileri-2-1198.htm :
- ⁴⁶ Hayreni:
- ⁴⁷ Նոյն:
- ⁴⁸ Kalman, էջ 112:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 173:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 232:
- ⁵¹ E. Hanioglu, “Dersim Ermenileri Şimdi Nerede?,” (Ո՞րտեղ են Դերսիմի հայերը հիմա), http://blog.radikal.com.tr/Sayfa/dersim-ermenileri-simdi-nerede-14537 :
- ⁵² Kalman, էջ 340-341:
- ⁵³ Զ. Մսրըլեան, *Հայոց Ցեղասպանութենէն Առաջ Եւ Ետք*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 2011, էջ 189:
- ⁵⁴ Dinç:
- ⁵⁵ Aygün, էջ 68. նաեւ՝ İ. Bahadır, *Cumhuriyetin Kuruluş Sürecinde Atatürk ve Aleviler* (Աթաթիւրքը եւ ալեւիները հանրապետութեան հիմնադրութեան ընթացքում), İstanbul, 2002, էջ 81:
- ⁵⁶ Kalman, էջ 340-341:
- ⁵⁷ Հարցազրոյց Սիրեկան Վարդեանի հետ (23, 09, 2012), Ռուբէն Մելքոնեանի անձնական արխիւ:
- ⁵⁸ Ինչպէս են թուրքերը բռնի կերպով թլփատել հայերին. Թուրքիայում կը ցուցադրուի Դերսիմի կոտորածների մասին պատմող ֆիլմ, http://www.tert.am/am/news/2011/05/03/dersim/276231 (03, 05, 2011) :
- ⁵⁹ Kalman, էջ 405:
- ⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 151, թ. 2:
- ⁶¹ Հայկազ Ավրցեան, *Կրօնափոխ Հայերի Խնդիրները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ Հրատ., 2014, էջ 127:
- ⁶² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 151, թ. 2:
- ⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 197, թ. 27:
- ⁶⁴ Ինչպէս են թուրքերը բռնի կերպով:

⁶⁵ N. Saridoğan, Dersim'in Ermeni kayıp kızı kaybolan yıllarını istiyor (Դերսիմի կորսուած հայ աղջիկը պահանջում է իր կորսուած տարիները), <http://www.stargazete.com/politika/dersimin-ermeni-kayip-kizi-kaybolan-yillarini-istiyor/haber-571903> :

⁶⁶ Dinç:

⁶⁷ Հալաջեան, էջ 256-257:

THE ARMENIAN FACTOR IN THE DERSIM GENOCIDE (1936-38)
(SUMMARY)

RUBEN MELKONYAN
rubenmelk@gmail.com

The role of Dersim has always been unique not only for Armenians but also for Zazas and Kurds living in the region. Due to its geographical position Dersim has often become a refuge for rebels and insurgents. The semi-independence of Dersim was a matter of concern for the Ottoman authorities at different times and made them take certain actions, which became especially apparent in the 19th century.

After the proclamation of the Republic of Turkey in 1923, the Dersim problem assumed more importance, and the state embarked on a genocidal project against the region. State's military actions against Dersim in the 1930s had a direct connection with the Armenian Genocide. In fact the Genocide in Dersim in 1936-38 had anti-Armenian undercurrents, as Armenians living in Dersim were among the first and most important targets of the Turkish authorities.